

УДК 329 (477)

Н. А. Латыгіна,
доктор політичних наук,
професор кафедри філософських та
соціальних наук Київського національного
торговельно-економічного університету

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ

У статті охарактеризовано основні теоретичні концепції демократії; проаналізовано можливості застосування концепцій демократії в політичному житті держави.

Ключові слова: демократія, влада, держава, народ, суспільство.

Н. А. Латыгіна
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ДЕМОКРАТИИ

В статье охарактеризованы основные теоретические концепции демократии; проанализированы возможности использования концепций демократии в политической жизни общества.

Ключевые слова: демократия, власть, государство, народ, общество.

N. A. Latygina
CONCEPTUALIZATION OF DEMOCRACY

The article characterizes the main theoretical concepts of democracy; it analyzes possibilities of usage of the concepts of democracy in political life of the state.

Key words: democracy, power, state, people, society.

Постановка проблеми. Після проголошення незалежності українське суспільство, яке стало на шлях демократичних перетворень та ринкових реформ, було охоплене своєрідною демократичною ейфорією – вірою в абсолютну магічну силу демократії, її безмежні можливості та миттєві результати. Проте на практиці все виявилось значно складнішим.

Ці роки отримали досить потужне політологічне та «програмотворче» обґрунтування. Аналізом соціально-економічних, політичних процесів, розробкою моделей суспільного розвитку займалися українські фахівці всіх галузей суспільних наук, починаючи з філософів і закінчуючи політологами та публіцистами, а також політичні лідери, урядові функціонери й найвищі державні керівники. Створювалися різні філософії перетворень, примірювалися і різноманітні іноземні стратегії. Але питання про те, що являє собою демократичне суспільство перехідного періоду і яким чином потрібно його розбудувувати й сьогодні є далеким від свого розв'язання. Саме тому надзвичайно важливим і актуальним видається вивчення основних сучасних концепцій демократії, оскільки це дозволить з'ясувати визначальні ознаки оптимальної моделі демократизації для України, перспективи її розвитку та шляхи практичного втілення в суспільно-політичний процес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників теоретичних концепцій демократії насамперед потрібно відзначити професора кафедри політичної науки Йельського університету (США) Ієна Шапіро. У своїй праці «Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики» він наголошує на тому, що для оцінки теорії демократії слід перш за все з'ясувати критерії, за яким необхідно оцінювати. І таких критеріїв І. Шапіро визначає два. Перший – нормативний, що дозволяє виявити, наскільки переконливими є теорії, що прагнуть довести виправданість демократії як системи управління. Другий критерій – пояснювальний, що дозволяє з'ясувати, якою мірою досягають успіху теорії, які намагаються пояснити динаміку розвитку демократичних систем.

У роботах Й. Хіглі, Р. Гюнтера, С. Лукеса, В. Р. Лорвіна, Й. Енелон, А. Лефтівча, П. Кубічека, В. Хаттона аналізуються причини виникнення тих чи інших теорій демократії, основні структурні елементи цих теорій та практичні варіанти втілення концепцій демократії в суспільне життя.

Російські вчені Ю. К. Бегунов, А. В. Лукашев і А. В. Поніделко в монографії «13 теорій демократії» навели приклади різних теорій демократії, зробили науковий аналіз численних джерел, починаючи з античних філософів і закінчуючи сучасними вченими-політологами. Вони вважають, що різні види демократій можуть відрізнятися значно більше, ніж одна форма державного правління від іншої.

Однак попри те, що сучасні теоретичні концепції демократії привертають активну увагу дослідників, можна констатувати певний дефіцит досліджень цієї проблеми, зокрема в українській політичній науці.

Мета статті. По-перше, дослідити основні теоретичні концепції демократії, що існують сьогодні у світовій політології, з метою виокремлення як позитивних, так і негативних елементів кожної із цих концепцій. По-друге, з'ясувати яким чином можна застосувати ту або іншу концепцію демократії в реальному політичному житті держави.

Основні результати дослідження. Розгляд сучасних теоретичних концепцій демократії, на наш погляд, доцільно розпочати з теорії елітарної демократії, або демократичного елітаризму. Ця теорія оформилася на основі концепції репрезентативної демократії. Її засновником вважають Йозефа Шумпетера (послідовники М. Вебер, Ф. Шміттер, К. Мангейм). За його баченням, безпосередня демократія, з урахуванням некомпетентності більшості виборців, завдає більше шкоди, ніж користі, тому роль електорату повинна бути обмежена вибором між політичними лідерами, які конкурують. Відібраний таким чином еліта й повинна доручатися повнота політичної влади та відповідальності.

У 1942 р. в роботі «Капіталізм, соціалізм, демократія» Й. Шумпетер сформулював найбільш впливовий у ХХ столітті підхід до демократичного управління владними відносинами. Цей підхід можна звести до двох основних тверджень:

1) структурно організована конкуренція за владу краще як гобсовської анархії, так і тієї монополії влади, у якій Т. Гоббс вбачав логічну відповідь на анархію;

2) альтернативи анархії, монополії і конкуренції – це суто єдині значущі можливості.

Обидва твердження Й. Шумпетера були новаторськими і, незважаючи на потужний вогонь критики, жодне із них не було цілковито спростоване.

Шумпетеріанська концепція демократії, на думку І. Шапіро, уразлива з таких двох причин:

1) демократичні системи зазвичай не є конкурентними в тому сенсі, який передбачається моделлю Й. Шумпетера;

2) невиправдана концентрація уваги тільки на інститутах державного управління у зв'язку з повсюдною присутністю владних відносин в інших сферах суспільного життя [1].

Окрім того, він критикує шумпетеріанську систему за те, що вона є суто процедурною і може породжувати результати, які спотворюють демократію. Очевидний приклад: більшість голосує за позбавлення меншості виборчих прав або у якийсь інший спосіб підриває ефективність опозиції.

Зважаючи на серйозність цих критичних зауважень, ми все ж таки вважаємо більш правильним не беззастережно відкидання шумпетеріанського ідеалу, а пошук тих способів, які дозволили б зробити політику по-справжньому конкурентною та поширити демократичні механізми на галузі колективної дії, що знаходяться за межами сфери державного управління.

Стрижнем елітистської теорії демократії є уявлення про «демократизацію» як односпрямований рух до деякого ідеального демократичного режиму, що характеризується вільними і відкритими виборами з відносно низьким бар'єром участі, справжньою політичною конкуренцією і широким захистом громадянських прав, перш за все свободою зібрань, інформації, комунікації, а також вибору політичних переваг. Такий політичний режим вважається еталонним, тоді як інші розглядаються як відступ від цього зразку або спроба наблизитися до нього. Відповідно припускається, що політична трансформація відбувається в межах біполярного континууму, який містить широку різноманітність систем, у тому числі «обмежену демократію», «напівдемократію», «псевдодемократію» і т. п.

У межах елітистської концепції виокремлюються дві основні моделі «демократизації»: «пакт» і «конвергенція» еліт. «Пактом» еліт називається варіант переходу, коли еліти раптово і свідомо перебудовують свої стосунки, домовляючись про компроміси із важливіших спірних питань [2]. Передумовою для укладення «пакту» є наявність гострого конфлікту, під час якого всі фракції еліт зазнають відчутних втрат. Особливість «пактового» переходу полягає у його короткотерміновості: еліти або швидко знаходять вихід, виробляючи основні компоненти консенсусу (що, зрештою, не обов'язково передбачає досягнення цілковитої згоди), або не знаходять його взагалі. Ще одна особливість подібного варіанту – таємність і замкненість кола учасників «пакту». Головну роль у ньому відіграють актори, які пов'язані з колишньою елітою і які прагнуть уникнути широкого звертання до мас (хоч цього зазвичай зобов'язані не вдається).

«Конвергенція» еліт – процес, що відбувається в умовах демократії, яка вже відбулася, але є неконсолідованою, і пов'язаний із необхідністю мобілізації мас опозиційними фракціями еліти для перемоги в електоральних перегонях та успіху коаліційної політики. Вона дозволяє старим гравцям, які діють на полі політичної гри, змінювати свої ролі та відкриває шляхи для введення нових гравців. Про її завершення виразніше за все свідчить електоральна перемога раніше дисидентської або периферійної фракції еліти. Як і у випадку «пакту», «конвергенція» еліт призводить до виникнення консенсусно єдиної демократії, консолідації демократичного режиму. Її відмінність від «пактової» моделі полягає в залученні нових акторів через активну масову участь. Потрібно, проте, враховувати, що «конвергенція» може бути лише другим кроком демократизації (після «пакту») і, крім того, потребує невизначено тривалого проміжку часу: зокрема, автори елітистської теорії демократії пов'язують завершення процесу «конвергенції» еліт із підвищенням рівня соціально-економічного розвитку [3].

Елітарна теорія розглядає демократію як правління еліт за згодою народу. Й. Шумпетер доводив, що народні маси вельми байдужі до будь-яких процесів, котрі безпосередньо не пов'язані з їх повсякденним життям. У більшості своїй маса пасивна в питаннях політики, а тому легко піддається маніпуляціям професійних політиків. Пересічний громадянин прихильником теорії елітарної демократії трактується як некомпетентний у політиці, здатний піддаватися ідеологічному впливові, маніпулюванню, невірноважений, схильний до егалітаризму, дилетант у політиці, який навряд чи може раціонально сформулювати загальну волю, що спрямована на досягнення всезагального блага. Насправді, загальна воля – це результат діяльності досвідчених професіоналів-політиків, котрі в ній зацікавлені. Отже, народ потрібно переконати в тому, що відстоювання своїх інтересів і прийняття політичних рішень необхідно цілком передоверити високопрофесійній меншості – еліті, яка в змозі раціонально використати демократичні механізми, зберігаючи при цьому свободу та можливість прийняття рішень. Тому виразником демократичних цінностей проголошується еліта.

Розвиток демократії пов'язаний не з розширенням прямої участі мас в управлінні державою, а у створенні дієвих механізмів селекції та рекрутування ефективної еліти, що є підконтрольною населенню. При цьому народ повинен виступати в ролі арбітра і мати можливість заміни правлячих еліт. Це твердження реалізується через процедуру виборів у парламент, що призначає виконавчу владу від імені парламентської більшості, яка у ньому представлена.

Теорія демократичного елітаризму хоч і виникла у ХХ столітті, але її ключові елементи не є новими. Ідеї зверхності представницької демократії над безпосередньою, трактування представників як повноважних осіб (а не звичайних делегатів), розрізнення політики (тобто вибору головних напрямів соціального і політичного розвитку) та управління (практичної реалізації такого вибору) і, відповідно, політичних та бюрократичних еліт відомі вже давно. Момент новизни полягає лише у визнанні того, що навіть у найдемократичніших країнах саме володарюючі еліти «роблять політику», хоч далеко не завжди пропонують певну програму і відповідають за її впровадження у життя.

Еліти розраховують на коротку пам'ять виборців. Тому демократія не виключає загрози політичної безвідповідальності й появи груп, котрі (внаслідок їх економічного та соціального статусу, уявлень про політичну необхідність і т. п.) будуть нав'язувати суспільству власні рішення. Водночас, в умовах масового суспільства виявилася згода значної частини електорату з тоталітарними та авторитарно-бюрократичними тенденціями у політиці. В результаті інститут усезагальних виборів почав втрачати демократичний сенс.

Таким чином, демократія, з погляду елітарної теорії, покликана виконувати суто технічну роль. Її призначення зводиться до методу відбору найбільш обдарованої і компетентної панівної еліти, яка має здатність взяти на себе відповідальність за керування державою.

Партиципаторна (або часткова) теорія демократії (представники С. Ліпсет, А. Лейпхарт) склалася під впливом критики репрезентативної демократії у 60–70-ті роки ХХ століття й дістала широке розповсюдження як теорія, що претендує на максимальну відповідність нормативно-ідеалу демократії.

На противагу репрезентативній та елітарній теоріям демократії у партиципаторній теорії демократія розглядається як універсальний принцип організації всіх сфер державного життя та суспільних відносин і тому має панувати всюди – починаючи від родини, навчальних закладів, у виробничих відносинах, і закінчуючи політичними інститутами – у партіях, державі. Громадяни мають право та можливість брати активну участь не лише як виборці під час електоральних змагань, у референдумах (справедливо вказуючи, що і вибори, і референдуми проводяться не-

часто), а й безпосередньо в політичному процесі, підготовці, прийнятті, реалізації політичних рішень, а головне – у здійсненні контролю за їх реалізацією. Ця теорія стверджує, що не існує галузей, які були б ізольовані від політики, тому всі вони знаходяться у сфері демократичного політичного процесу.

Партиципаторна концепція демократії, на відміну від елітарної, виходить із того, що людина – істота раціональна, яка розуміє, що являє собою суспільне благо, а тому здатна свідомо приймати розумні рішення. Прибічники демократії участі вважають, що ірраціональність і пасивність людей у політичній сфері – це результат їх недостатньої освіти та відсутності рівних можливостей для участі в політиці. Через це суспільству належить створити всі умови для активної політичної соціалізації кожного індивіда. А для цього насамперед необхідно забезпечити максимально доступну участь громадян у політичному процесі. Рівноправність усіх перед законом розуміється як засіб боротьби за свободу, як єдина міра на тлі змагання множини організацій, що розширює діапазон вибору для кожного індивіда. Вибір здійснюється на основі «рівності свободи», тобто коли люди можуть формувати, переглядати і реалізовувати власні ідеї [4].

Модель партиципаторної демократії – це модернізований варіант прямої демократії, що розглядає безпосередній вплив народу на політичну владу не лише як демократичний інструмент, а як вищу демократичну цінність, тому залучення народу до безпосереднього здійснення політичної влади повинно постійно розширюватися (за допомогою таких інститутів, як референдум, законодавча ініціатива, відкликання депутатів, всілякі праймериз).

Позитивною рисою цієї концепції демократії її прибічники вважають високий рівень інтелектуальної обґрунтованості рішень завдяки широкій участі мас у процесі їх прийняття. Цей фактор у загальному випадку сприяє ефективності державного управління та оптимізації пошуку рішень, підвищує стабільність системи державної влади. Водночас він слугує засобом контролю над діяльністю державних урядовців, сприяє припиненню зловживань владою, зменшує ступінь відриву депутатів від виборців та бюрократизації чиновницького апарату.

До партиципаторної теорії демократії примикає ціла низка нових суспільно-політичних ідей і концепцій. До них можна віднести різні рухи «зелених», які поширюють сферу демократії не лише на суспільні відносини, а й на відносини людини з природою. Усі ці концепції характеризуються яскраво відображеним принципом децентралізації влади, розвитку самоврядування (впровадження муніципального рівня управління) і широкої участі народних мас у політичному процесі.

Безперечним позитивом партиципаторної теорії демократії є її спроба залучити широкі народні маси до державного управління, політичного процесу, подолати соціальну апатію населення і забезпечити таким чином утілення нормативного ідеалу демократії у житті.

Проте у прибічників партиципаторної теорії демократії існують і опоненти. Ми погоджуємося з ними в тому, що політика не може бути сенсом життя всіх людей, універсальним способом організації не лише суспільних, а й особистих відносин, приватного життя. Адже, за загальним принципом демократії, ідеї свободи і рівності належать винятково до питань взаємовідносин між державою та громадянами, тоді як примушування будь-кого з громадян у царині приватного життя є безперечним порушенням його прав.

Деякі критики вважають, що широка політизація суспільства, проникнення політики в усі сфери життя громадян призводять до банального популізму, спрощення основної сутності державної компетенції та навіть сприяють приходу тоталітаризму. Без сумніву, партиципаторна демократія обмежує права і свободи особистості в галузі приватного життя, підприємництва, оскільки в умовах політизації громадяни повинні підкорятися ярму загальних рішень більшості.

Порівняно з іншими теоріями демократії цей варіант схильний до емоційної невірноваженості, припускає проникнення некомпетентних рішень, створює передумови безвідповідальності, оскільки рішення приймає широке коло осіб. Ще одним недоліком цієї теорії можна вважати громіздку і кошову структуру забезпечення неперервної участі громадян у політичному процесі. При цьому така участь передбачає відокремлення від їхньої основної професійної діяльності, інших соціальних аспектів життя.

Найбільш сучасні теорії партиципації пропонують головний акцент участі громадян у політичному процесі перенести у сферу виробництва і на рівень муніципальних органів державного управління за одночасного використання принципів представництва в масштабах усієї держави. Проте і цей підхід навряд чи позбавляє подібну систему недоліків, він лише ускладнює механізм прийняття рішень, створює протиріччя в галузі розподілу сфер компетенції між рівнями державної влади. Це призводить до появи бурхливого потоку законів, які приймаються на різних рівнях, війни законодавців цих рівнів влади, а також регулярних проблем у сфері виконання прийнятих рішень.

Далі розглянемо плебісцитарну (мандатну або партійну) теорію демократії. Вона розвиває ідеї Ж.-Ж. Руссо і заснована на врахуванні сучасних політичних реалій. Порівняно з античними умовами чисельність населення мегаполісів у наш час величезна; прогрес у галузі науки, техніки, економіки, різноманітність суспільства призвели до появи значної кількості різних течій за інтересами. Крім того, суспільство сьогодні виразніше поділено за ознакою майнового становища різних його прошарків.

За теорією плебісцитарної демократії, кожний громадянин повинен поважати закони, може їх схвалювати або відхилити, висловлюючи таким чином своє ставлення до них. Це ставлення громадянин має змогу висловити під час демократичних виборів, обираючи з певної кількості запропонованих партійних програм ту, яка найбільше відповідає його інтересам. Оскільки партійну програму репрезентує партія, а вона висуває свого кандидата на виборні посади в органи державної влади, то перемагають ті кандидати, партійні програми яких найбільшою мірою відповідають інтересам народу.

Влада у цій моделі формується шляхом прямих виборів, а кандидати на виборні посади висуваються від політичних партій, які представляють інтереси різних прошарків населення і соціальних груп. Інтереси меншості повинні враховуватися спеціально домовленими процедурами та закріплюватися законами.

На думку прибічників цієї теорії демократії, програми політичних партій адекватно відбивають інтереси громадян, яких вони представляють, а їхній зміст сприяє правильному волевиявленню на виборах, оскільки виборець здатен оцінити положення партійних програм з точки зору своїх інтересів. Партійні програми у цьому випадку розглядаються як певного роду мандати, накази, що отримані від прибічників партії, і які обрані депутати парламенту та виконавча влада покликані виконувати.

Оскільки депутати і представники виконавчої влади об'єднані у своїй діяльності партійними програмами та отриманими від виборців наказами, то, на думку авторів теорії, це дозволяє досягнути ідентичності волі народу з політикою, яку здійснює уряд.

У силу не завжди об'єктивних умов, що склалися, різні прошарки суспільства і групи за інтересами можуть бути представлені в партіях, куди входять найбільш характерні та активні представники певної соціальної групи. Проте партії нерівноцінні за своїм складом, що відбиває характер групи, яку вони представляють. Тому часто, і дослідження підтверджують це, партії мають досить погано обґрунтовані програми, розпливчасті цілі та невизначні шляхи їх досягнення.

Окрім того, сучасні партії спираються на слабку соціальну базу і не знаходять достатньо активної підтримки навіть у власних соціальних групах через апатію насе-

лення до політичної діяльності. Тому партії намагаються залучити до лав своїх прибічників будь-яких членів для підвищення своєї чисельності. Це розмиває образ партій ще більше, політичні платформи різних партій перекривають одна одну, інколи їх просто важко розрізнити між собою, а партійні програми вміщують суперечливі положення як відносно інтересів групи, яку вони представляють, так і всередині самих програм.

Велика частина виборців узагалі не знайома з партійними програмами настільки, щоб зробити обґрунтований вибір, тому такий вибір робиться на основі емоційних уявлень про лідерів або представників партії.

Крім цього, проекти партійних програм пропонуються громадянам у єдиному пакеті, а механізму зворотного зв'язку, ефективного впливу громадян на зміст партійних програм немає.

Отже, партійна, або мандатна, або плебісцитарна демократія вельми далека від справжнього народовладдя і нормативного ідеалу демократії.

Класичним прикладом плебісцитарної демократії є Німеччина, де існують парламентська форма демократії та пропорційна система виборів. Голова виконавчої влади – канцлер – обирається таємним голосуванням у бундестазі. Уряд, як правило, є коаліційним, що дозволяє виявити гнучкість у виробленні політики і прийнятті рішень. Довгі роки стрижнем такої коаліції є партія вільних демократів.

Висновки. Отже, політологічний аналіз сучасних теоретичних концепцій демократії дозволяє зробити висновки про те, що у структурі політичних цінностей провідних держав світу особливе місце посідає демократія, оскільки правова демократична держава насамперед піклується про реальне забезпечення прав усіх громадян як рівноправних суб'єктів суспільного життя.

Безперечно, неможливо і непотрібно застосовувати всі теоретичні концепції демократії на практиці, однак кожна з цих концепцій має певні раціональні зерна й заслуговує на увагу як науковців, так і пересічних громадян.

Таким чином, формування демократичної політичної системи в Україні має базуватися на основі загальнотеоретичних концепцій демократії, сформованих упродовж багатовікової історії розвитку людства, але розглянутих крізь призму національної культури із внутрішньою логічною відповідністю національним характеристикам суб'єктів політики.

Література

1. Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики / И.Шапиро // Политические исследования. – 2001. – № 5. – С. 54–64.
2. Елизаров В. П. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс / В. П.Елизаров // Политические исследования. – 1999. – № 1. – С. 72–78.
3. Higley I. Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe/ I. Higley, R.Gunther (eds). – Cambridge, 1992. – 250 p.
4. Фон Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Фон Хайек. – М. : Новости, 1992. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 29 червня 2011 року

ЕКОНОМІЧНИЙ ЧАСОПИС-XXI

науковий журнал
ВАК України

Видається з 1996 року
Виходить 6 разів на рік

Світове господарство і міжнародні
економічні відносини
Глобальний розвиток
Геополітика
Національна безпека
Економічна теорія
Економіка і управління
Соціальна економіка і політика
Гроші, фінанси і кредит
Регіональна економіка
Міське самоврядування
Політичні інститути і процеси

Автори журналу:
провідні вчені
України та світу,
посли, державні діячі,
міські голови,
лідери бізнесу

АНАЛІТИКА ДЛЯ ЕЛІТИ: ПЕРЕДПЛАТИ І ДОЛУЧАЙСЯ!

**ЯК
передплатити?**

Через
передплатні агенції:
«Ідея», «Саміт»,
«Періодика»,
«Меркурій»

Через
ДП «Преса»
Передплатний
індекс:
96437

Через редакцію журналу
«Економічний часопис-XXI»:
(044) 235-98-28,
235-98-27
editor@osp.com.ua